

Наталія Коломієць, викладач

**Своєрідність психологізму
в зображенні особистості
і засоби його художньої реалізації
в оповіданні Б. Грінченка «Без хліба»**

Психологізм у мистецтві розвивався і збагачувався разом з ним. Його естетична суть активно досліджувалася й обговорювалася у вітчизняному літературознавстві, однак залишається ще чимало аспектів, які потребують ґрунтовного вивчення. Як зазначав А. З. Костенко, «специфіка» психологічного аналізу «і досі залишається недостатньо розробленою нашим літературознавством» [13, 182-183].

У сучасному літературознавстві можна спостерігати різні підходи в тлумаченні самого поняття психологізм. З усього розмаїття значень, якими найчастіше наділяють термін «психологізм», можна представити систему певних наукових позицій щодо обраної проблеми:

— психологізм як науковий метод (Ю. Б. Кузнецов [14], В. М. Лесин та О. С. Пулинець [15] та ін. ;

— психологізм як індивідуальна особливість художнього стилю письменника (А. Б. Єсін [5], Т. С. Карлова [9], М. П. Пивоварова [16]);

— психологізм як складова проблеми психології творчості (А. Г. Васадзе [2], О. Г. Ковальов [10], І. Страхов [17];

— психологізм — застосування психологічних знань до вивчення художнього явища (Ю. Б. Кузнецов [14]);

— психологізм як один із аспектів дослідження особистості (М. П. Кодак [11], М. П. Пивоваров [16], В. В. Фащенко [18] та інші).

Ми не ставимо своїм завданням повністю дослідити всі аспекти цього явища, предметом нашого дослідження є психологізм в зображенні особистості. А. Ієзуїтов у статті «Проблеми психологізму в естетиці та літературі» відзначає,

що дана проблема є естетично значимою тим, що саме в ній гостро «проявляються» внутрішні протиріччя особистості, яка відображає і носить у собі протиріччя і конфлікти епохи та суспільства» [7, 55]. Ця проблема пов'язана із змістом та формою вираження потаємно-внутрішнього життя людини, її почуттів та настроїв, свідомості та підсвідомості. У її рішенні безпосередньо виступає особистість самого письменника, його індивідуальний, психічний склад [7, 52-53].

Дослідники проблеми психологізму на різноманітному художньому матеріалі показали, що літературні твори різних епох відбивають багатогранне життя людини, а психологічний аналіз допомагає заглибитись у мотиви поведінки героїв, визначити провідні риси характеру. Вони вивчали прийоми психологічного аналізу в художніх текстах, оскільки ця родова якість літератури передбачає розкриття психіки людини через певні засоби.

Ю. Андреев на матеріалі літератури 30-х років ХХ століття показав основні прийоми психологічного розкриття особистості: фізична помітність персонажа як реально існуючої людини (манера говорити, поведінка, ставлення до людей та ін.), тісна співвіднесеність внутрішнього світу героя з історичними подіями, соціальну єдність між епохою та особистістю [1, 72-73].

На прийоми психологічного аналізу, які використав Ю. Бондарев у романі «Берег», звернув увагу А. П. Іванченко. Дослідник відзначив, що персонажі в творі характеризуються через дії, жести, вираз обличчя, лексику, інтонацію мови, манеру говорити, одяг і т. п. Зображуючи вчинки героїв, письменник розкриває їх приховані мотиви [6, 84], а, відтворюючи їх внутрішнє життя, користується засобами підкреслення деталей [6, 86], антитези [6, 79], підтексту [6, 89], уявного алогізму поведінки дійових осіб [6, 81] і т. ін.

На думку В. В. Компанійця, найважливіше місце серед форм вираження внутрішнього світу особистості посідають самоаналіз героя та авторська характеристика його думок та переживань. «Але цьому служать і такі засоби, як, наприклад, діалог, показ героя через сприйняття його іншими людьми, розкриття внутрішнього світу через зовнішній предметний світ і т. п.» [12, 20]. Крім того, до сфери психологічного аналізу він відносить також психологічні, психофізичні, психофізіологічні та психофізіономічні паралелізми [12, 20-21].

У працях теоретиків літератури помітне прагнення дати чітке визначення терміну «психологізм» як предмету і властивості художнього відображення. Так, Є. Г. Шик вважав, що художній психологізм допомагає зрозуміти соціальну дійсність і осягнути внутрішній світ людини в складній взаємодії з оточуючим середовищем [19, 26-27].

У дослідженні М. П. Кодака «Психологізм соціальної прози» зроблено спробу науково обґрунтувати та окреслити постійний апарат основних літературознавчих категорій, пов'язаних з висвітленням проблеми психологізму. Зокрема, дослідник розрізняє терміни «психологізм», «психологічність» та «психологічний аналіз». Він пише: «психологічність — родова прикмета мистецтва слова (як літератури, так і фольклору), його іманентна властивість виражати психіку людини; психологізм (художній) — декларована «рухомою естетикою» або науково реставрована з творчою практикою (автора, школи, напряму) система соціально-психологічних поглядів на людину у світлі естетичних сподівань даного часу; психологічний аналіз - метод образно-логічного осягнення історично характерної соціально-психологічної суті людини в художній творчості» [11, 7].

На думку В. В. Фащенко, «психологізм — універсальна, родова якість художньої творчості. Його предметом є відображення внутрішньої єдності процесів, станів, властивостей і дій, настроїв і поведінки людини, а також соціальних груп і класів» [18, 49]. Дослідник вважав, що поняття психологізм та психологічний аналіз взаємопов'язані і відірвано не існують навіть у теорії. В. В. Фащенко вважає, що зображенню душевних станів та духовного життя служать такі засоби: жести й рухи [18, 95], комплекс міміки й пантоміміки [18, 94], інтонація, поза і постать [18, 93], психологічний портрет [18, 98], вираз очей, обличчя і уст [18, 100], прийоми живої мови очей [18, 103], рухи й антирухи (стан нерухомості, як вияв характеру чи стану людини) [18, 98], пейзажні штрихи [18, 109] й т. п. Про психологічний стан героя говорить і структура реплік (розламаність фрази, повторення, паузи) [18, 111]. Крім того, може бути й інший засіб - «безпосереднє відтворення у монолозі чи діалозі душевних переживань, химерні переплетіння яких називаються прямо» [18, 112]. Душевні стани персонажів, на думку дослідника, можуть бути передані «прямо — у монологах-самозвітах, у розповідях про

поведінку спостережуваних осіб, а також через специфічну будову діалогів, з ремарками і без них» [18, 114].

У статті ми намагаємося простежити своєрідність психологізму у зображенні суб'єкта епічного твору, звертаючи увагу на те, за допомогою яких художніх засобів передається внутрішній стан персонажів, як концепція людини письменника переломлюється і втілюється в художніх образах.

Слід зазначити, що у своєму дослідженні ми спиралися на наукові здобутки Н. Л. Калениченко, яка досліджуючи співвідношення психологічного і соціального у прозових творах кінця ХІХ — початку ХХ століть, звернула увагу на такі засоби передачі психологічного життя особи, як: діалог з глибоким підтекстом; монолог [8, 120]; внутрішнє мовлення; невласне пряма мова; простеження письменником процесу мислення персонажу, пульсацію його думки, автопсихоаналіз самого героя; підтекст [8, 124]; уривчасті, схвильовані, розпачливі інтонації; внутрішня сповідь героя [8, 125]; передача психологічних переживань через вчинки, жести, вираз очей [8, 124] і т.п., а також А. Б. Єсіна, який вважав, що меті відтворення внутрішнього світу персонажа підкоряються прийомом та способами змалювання людини. Літературознавець виділяє такі ознаки організації художньої форми, які передають психологізм художнього письма: збільшення деталей, що характеризують внутрішній світ героя зменшення зовнішніх деталей; процес спогадів постає як психологічний стан [5, 32]; зовнішні деталі мотивують внутрішній стан, впливають на особливості мислення [5, 33]; деталі портрета розкривають певні риси характеру, психології людини [5, 36] та ін. До розповідально-композиційних форм епічних стилів дослідник відносить: розповідь від третьої [5, 37]; розповідь від першої особи [5, 40]; внутрішні монологи [5, 41]; рефлексивне внутрішнє мовлення (психологічний самоаналіз) [5, 41]; потік свідомості [5, 42]; пряме авторське психологічне змалювання. Засоби снів, видінь та введення в розповідь персонажів-двійників [5, 43], на думку А. Б. Єсіна, є специфічними композиційно-розповідними формами психологізму, які використовуються письменниками порівняно нечасто. Але з їх допомогою розкриваються нові психологічні стани, відбиваються процеси асоціацій, інтуїції. Прийом замовчування [5, 48] про процеси внутрішнього життя та емоційний стан героя допомагає зробити змалювання внутрішнього світу потенційно дуже емким.

Враховуючи накопичений науковий досвід щодо проблеми психологізму та визначення прийомів психологічного аналізу літературного твору, ми дотримуємось думки, що психологізм — категорія методологічна, виступаючи складовою системи творчого методу, є також і естетичною категорією. У своїх конкретних формах виявлення в літературі він виступає фактором організації образної структури творів, виражається у системі художніх засобів і прийомів зображення.

Підтвердженням цьому може бути аналіз оповідання Бориса Грінченка «Без хліба», провідним в організації художнього тексту якого є психологізм. На думку письменника, людина не може бути злочинною за своєю природою, такою її роблять обставини і соціальна дійсність. Це яскраво подано в оповіданні «Без хліба». Персонаж цього оповідання не виняткова особа і не особа, що потрапила у виняткові обставини. Підтвердженням цьому є слова, адресовані йому, коли він хотів найнятися на роботу, щоб сім'я не вмерла з голоду: «і так багато, кажуть, наймитів», «Геть!... багато вас тут ходить таких!...» [3, 249]. Він відчуває себе приниженим через свою злиденність, бо «одежа - лата на латі» і можуть подумати «що гольтіпака, пройдисвіт якийсь...» [3, 249]. Автор зазначає, що Петро доведений злиднями до відчаю, йому «дитячий плач мов серце краєв. Так хіба жalem поможеш?» [3, 250]. Він наважується позичити зерна у громади, йде в ратушу, але йому відмовили і цим підписали вирок на голодну смерть. Він хотів розважити жінку, щоб не плакала, але відчував, «як у самого на серці все важче та важче стає» [3, 252]. Йому вже не сила терпіти голод і злидні, він починає задумуватись над соціальним устроєм: «Хіба ж то правда? . староста не дав, а як сам, то хіба не бере відтіля ж? Торік же вкрав четверть ячменю... Вони крастимуть наше добро, а ти з голоду вмирай... злість у його серці заворушилася відразу на старосту... Він у достатках, — Петро думає, — та ще й краде, а я голодний, то що мені робити» [3, 252-253].

Петрові здавалося, що «хтойзна-що зробив би він старості». Він шукає виходу з становища, розмірковує: «Не вмирати ж з голоду! Мое ж добро, не чие там, бо й я ж туди зсипав, а тепер, як мені їсти нічого, так дати не можна!» [3, 253]. І як протест у Петра визріває думка: «Ну, так я ж у вас не прохатиму! Я й сам без вас візьму! .

— Не чуже ж я візьму, а своє. Коли не дають самі, треба криткома брати» [3, 253].

Автор зауважує, що Петро потроху до цієї думки звик і перестав її боятися. Він намагається виправдати своє рішення: «Усюди неправда!» [3, 253]. І тепер, як зазначає Б. Грінченко, «йому не здавалося гріхом украсти» [3, 253]. Але дружині про свій намір не говорив, «бо почувався, що він не по правді робить». Письменник показує, що персонаж тяжко переживає і не відразу зважується на злочин, у творі зазначається: дружина Петра «стала помічати, що з Петром робиться недобре щось..., а запобігти лихові не знала чим» [3, 253]. Він тяжко переживає, не може спати вночі, «тільки ще дужче почав з одного боку на другий перевертатися» [3, 253]. Соціальна приреченість породжує в душі Петра злість на людей, що «так і клекоче у грудях» [3, 253]. Він відважується на злочин в момент психологічного шоку: «Піду та й украду, — думав він, і йому не здавалося, що він погано робить, бо він просто забув про це, неначебто про це й думати не було чого. Спокійно й сміливо йшов, нічого не лякаючись» [3, 255].

Відважившись на злочин, він не холонокровно здійснює крадіжку, а в полоні страху, який охоплює всю його істоту, Автор передає відчуття персонажа: «І відразу страшно Петрові стало. Щось перехопило дух. Серце застукало в грудях. Він зупинився, став прислухатись. За спиною аж морозом сипнуло.

Піймають, піймають! Злодій! .

І знов одразу, наче снігом обсипало... Він увесь тремтів».

Б. Грінченко точно і багатогранно передав нервові збудження персонажа на рівні емоційної реакції, уявного програвання ситуації розкриття злочину, рухів, що виражають занепокоєння, відчуттів, що є виявом вже некерованих психофізичних реакцій людини на страх. Саме в цьому можна спостерігати, на нашу думку, певні екзистенційні вкраплення у стильову манеру письменника, оскільки він акцентує увагу на відчутті «страху, відчаю, самотності, страждання, смерті» [4, 225], зосереджується на трагічному началі людського буття.

Автор акцентує також увагу і на тому, що персонаж чинить злочин у стані афекту. Він не тільки наголошує на зовнішніх проявах цього стану, а й передає внутрішні відчуття персонажа, його думки: «Петро здригнувся. Хто це? Сторож? Серце колихнулось у грудях, а далі немов застигло — Петро слухав. Холодний піт виступав у його на лобі. Він так і закам'янів, піднявши руки вгору до свердла... Зерно сипнуло. Трясучись, як у пропасниці, Петро понадсипав усі три мішки» [3, 256].

Часом психічний стан персонажа у творі пояснюється і соціальними обставинами, найчастіше це постає в авторських коментарях: «Дома злидні zostалися злиднями, але й за те хвалити бога, що хоч голодні не сиділи. А про крадіжку й досі не чуть було нічого. Петро заспокоївся. Отже ні, не заспокоївся... Він давно вже загубив свій спокій, давно його не стало, аж із тієї темної ночі, як він під гамазеями був» [3, 257].

Слід зазначити, що автор акцентує увагу на тому, що персонажі не втішаються порятунком від голодної смерті, їх мучить сумління, відчуття гріховності. Петро втрачає спокій. Горпина «сумна-сумна ходить», «мов не та до його стала» [3, 257]. У творі показано і психологічно вмотивовано порушення психологічної гармонії в родині. Злочин деформуючим відлунням озвався в душах персонажів. Письменник подає і соціальний, і морально-етичний, і психологічний вплив злочину на людину: «Він не докоряв жінці: його самого вже починала гризти згадка про те діло. ...У ті похмурі ночі не було йому спокою. Бо загинуло його щастя, може, навіки загинуло. А воно ж було колись, те щастя, було навіть і тоді, як голод її мучив. А тепер усе зникло. Тільки груди пече, так пече...» [3, 257-258].

Драматичне нагнітання створюється за допомогою повторення протилежних за значенням слів, що співвідносяться зі словом «щастя»: «загинуло» — «було», для підсилення вжито синонімічний повтор «зникло», а також повтор слова «пече», «так пече», що передає підвищений ступінь переживання персонажа через муки сумління. Автор подає і психологізовані портрети персонажів, що переживають злочин, які змучені психічною гризотою, не можуть змиритися з вчиненим поступком: «Каганець потроху блимав, і при його світлі жінка здавалася ще більш змученою, ніж удень. Обличчя змарніло, очі позападали, і якась мука світилась у їх у той час, як вона їх піднімала від коліски. Жаль стиснув серце Петрові. ...щось стисло, мов кліщами, горло...

Обоє ми гинемо... Уся душа перемучилась...

...я казала — не роби... я любила тебе, а ти злодієм зробивсь.

— ...Я не тим це зробив, що... ти знаєш, що не можна було цього не зробити...» [3, 258].

Прозаїк використовує ряд засобів і прийомів, щоб передати трагіко-драматичну ситуацію у творі: це і уривчастість,

схвильованість мови персонажів, недомовленість, натяк. Все це в сукупності готує до сприйняття того висновку, який роблять самі персонажі: «Краще б я з голоду вмерла, ніж це сталося!» [3, 258]. Це твердження репрезентує якнайкраще авторське бачення людини з демократичних кіл, яка живе за морально-етичними та звичаєвими законами свої предків. Тому для неї краще смерть фізична, але з відчуттям своєї моральної чистоти та правоти, ніж смерть моральна, з втратою честі, гідності і морально-етичного статусу у суспільстві. Автор акцентує увагу на безкомпромісності народної моралі, на тому, що злочин завжди залишається злочином, і виправдати його нічим не можна. У творі показано, що моральне самокатування людини з демократичних кіл страшніше соціального. На цьому автор акцентує такими словами:

«— Не життя, а мука...

І вона тяжко заридала... Довго ховала свою муку і ось тепер та мука сльозами вибухнула. Тільки ж не пособили ті сльози, не винесли лиха з душі... ще тяжче їй на серці було тоді, як вона пригадувала, що її чоловік — злодій» [3, 258-259].

Своєрідне психологічне трагіко-драматичне нагнітання створюється портретною характеристикою головного персонажа оповідання «Без хліба»: «І в його обертом ішла голова. Він ходив як несамовитий, і його позападали очі іноді так страшно блищали, що Горпина часом лякалась його» [3, 259].

Вихід з цієї ситуації персонаж знайшов у каятті, у щирій спокуті, бо психологічне самознищення робить життя нестерпним і непотрібним. Петро знову переживає, як зазначає автор, психологічний шок «як тоді, коли він ішов красти», «його перестрічали люди, а він і не бачив їх». Він був готовий на будь-яке покарання, аби очистити душу, тривога не покидала його. Автор підкреслює це словами: «...Побачив коло волості громаду, серце заколотилося йому в грудях. ...слів зрозуміти Петро не міг. ...Голова йому палала...» [3, 260].

Письменник звертає увагу в творі на психічний стан свого персонажа в момент зізнання у злочині:

«Петрові перехопило дух, він ледве дихав.

— Люди добрі! Простіть мене, бо я злодій! я вкрав з гамазеї...

І те промовивши, він упав до ніг громаді» [3, 260].

Своєрідно подає у творі Б. Грінченко і соціальний аспект як злочину, так і спокути його та прощення. Громада не дала

«арештувати Петра», «нічого не зробила Петрові», «грумада не розумом, а якось серцем почула, як Петро міг дійти до такого діла, і ніхто більше не згадував про його» [3, 260].

Автор зазначає, що після спокути, після відшкодування громаді зерна Петро «немов удруге на світ народився», у душі персонажа запанував спокій, настала психічна рівновага, у родині відновилися теплі стосунки, дружина стала такою, «як і перше була, ...і стали вони знову жити, як жили» [3, 260]. Найголовніше в житті людини, на думку автора, душевна і соціальна гармонія, без неї життя стає нестерпним і втрачає сенс.

В. оповіданні Б. Грінченка «Без хліба» відбтлося прагнення письменника подати діалектику душі головного персонажа, певний психологічний генезис злочину: жаль за дружину і дитину — відчай через приреченість на голодну смерть — злість через соціальну несправедливість — психологічний шок перед злочиним — страх викриття злочину — вчинення злочину у стані психологічного афекту — психічне відлуння злочину — психічна гризота, муки сумління — психологічна готовність до спокути — психічний стан під час спокути — відновлення душевної рівноваги і соціально-психологічної гармонії.

Своєрідність психологізму в оповіданні Б. Грінченка «Без хліба» при зображенні внутрішнього світу персонажів знаходить своє вираження у своєрідній організації художньої форми, застосуванні системи художніх засобів: композиційних елементів (передачі психічних процесів через вираз обличчя, психологізований портрет, жести, рухи; розкриття прихованих мотивів поведінки через зображення вчинків героїв; розкриття внутрішнього через зовнішній предметний світ), мовностилістичних засобів; психологічні деталі; синонімічних повторів («не по правді робить» — «погано робить»; «спокійно, сміливо йшов» — «нічого не боячись»; «сумна, сумна ходить» — «груди пече, так пече»; «щастя загинуло» — «не життя, а мука») та повторів протилежних за значенням слів, тобто лексичної антитези («щастя — «мука»), порівнянь («трусачись, як у пропасниці», «щось стисло, мов кліщами, горло») та метафор («дитя — чий плач мов серце краєв», «злість у його серці заворушилась», «так і клекоче в грудях», «жаль стиснув серце», «ті сльози... не винесли лиха з душі»).

Своєрідність психологізму виявляється в оповіданні і у використанні різних розповідально-композиційних форм епічного повіствування, як-от: розповідь від третьої особи; пере-

дача роздумів персонажів у авторській інтерпретації; передача письменником процесів мислення персонажів та пульсації їх думок; потік свідомості; зображення соціально-психологічного портрету епічного персонажа через сприйняття його іншими дійовими особами твору; внутрішня мова і психологічний самоаналіз; внутрішній монолог; авторські коментарі, спрямовані на уточнення психологічних реакцій персонажів, підпорядковані розкриттю їх внутрішнього світу, гами їх психологічних переживань.

Цьому ж підпорядковані і мовностилістичні прийоми та засоби: структура фрази (розламаність, обірваність), недомовленість, натяки, паузи.

Письменник в оповіданні подав як зовнішні ознаки психічних станів («увесь тремтів», «Петро здригнувся», «холодний піт виступив у його на лобі», «він так і закам'янів»), так і відтворив їх зсередини («перехопило дух», «серце застукало в грудях», «за спиною морозом сишло», «наче снігом обсипало», «серце колихнулось у грудях, а далі немов застигло», «голова йому палала», «в його обертом йшла голова»).

В оповіданні «Без хліба» можна спостерігати вияв психологізму у парадоксальності висновків та суджень («краще б я з голоду вмерла, ніж це сталося», «тим це зробив (злочин)..., що не можна було цього не зробити», «я любила тебе, а ти злодієм зробився», «громада не дала арештувати Петра... не розумом, а якимось серцем почула, як Петро міг дійти до такого діла»). Крім того, автор вдавався до прямого називання психічних станів і відтворював різні психологічні аспекти: муки сумніння, відчуття гріховності, неспокою, нервового збудження, жаль, образу, сум, тривогу, обурення, злість, страх, гнів, відчай, самотність, страждання від морального самокаутування, стан спокути.

На основі проведеної роботи можна стверджувати, що зображення персонажів у стані психологічного афекту постає як стильова домінанта, в основі якої лежить психологізм в зображенні людської особистості. Все це є свідченням того, що для творчості Бориса Грінченка властиве не лише проявлене зображення життя людей з демократичних кіл, відображення найхарактерніших суспільних суперечностей доби, а й відтворення душевного світу своїх персонажів, їх переживань, спричинених дійсністю, психологічна вмотивованість їх вчинків. У зв'язку з цим творчий метод Б. Грінченка має ознаки критичного реалізму з помітними вкрапленнями екзистенційної

проблематики, що служить поглибленій психологічній характеристиці персонажів.

Література:

1. Андреев Ю. Человек в мире. Поиски и утверждение принципов социально-психологического анализа в советской литературе 20-30-х годов // Проблемы психологизма в советской литературе. – Л. : Наука ЛО, 1970. – С. 58-101.
2. Васадзе А. Г. Проблемы художественного творчества. – Тбилиси: Мецниереба, 1978. – 174 с.
3. Грінченко Б. Без хліба // Грінченко Б. Твори: В 2-х т. – Т. 1. – К. : Вид-во Академії наук Української РСР, 1963. – С. 249-260.
4. Екзистенціалізм // Літературознавчий словник-довідник. – К. : Академія. – С. 225.
5. Есин А. Б. Психологизм русской классической литературы: Кн. для учителя. – М. : Просвещение, 1988. – 176 с.
6. Иванченко А. П. Принципы изображения человека в советской военной прозе // Концепция человека в эстетике социалистического реализма. – М. : Мысль, 1977. – С. 72-100.
7. Иезуитов А. Проблема психологизма в эстетике и литературе // Проблемы психологизма в советской литературе. – Л. : Наука, 1970. – С. 39-57.
8. Калиниченко Н. Л. Психологізація літератури. Співвідношення епічного і психологічного, психологічного і соціального // Калиниченко Н. Л. Українська література кінця ХІХ – поч. ХХ ст. Напрями, течії. – К. : Наукова думка, 1983. – С. 115-132.
9. Карлова Т. С. Мастерство психологического анализа в ранних произведениях Л. Н. Толстого. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1964. – 100 с.
10. Ковалев А. Г. Психология литературного творчества. – Л. : ЛГУ, 1960. – 136 с.
11. Кодак М. П. Психологізм соціальної прози. – К. : Наукова думка, 1980. – 162 с.
12. Компанец В. В. Художественный психологизм в советской литературе (1920-е годы). – Л. : Наука ЛО, 1980. – 113 с.
13. Костенко А. З. Діалектика художнього образу: Нові аспекти теорії соціалістичного реалізму. – К. : Дніпро, 1986. – 311 с.
14. Кузнецов Ю. Б. Розвиток психологізму в українській прозі кінця ХІХ – початку ХХ ст. // Проблеми історії та теорії реалізму кінця ХІХ – поч. ХХ ст. – К. : Наукова думка, 1991. – С. 221-249.
15. Лесин В. М., Пулинець О. С. Психологічний метод, або психологічний напрям у літературознавстві // Лесин В. М., Пулинець О. С. Словник літературознавчих термінів. – К. : Радянська школа, 1971. – С. 345.
16. Пивоваров М. П. Майстерність психологічного аналізу (Роман «Повія» Панаса Мирного). – К. : Вид-во Академії наук УРСР, 1960. – 124 с.
17. Страхов И. В. Проблемы и методы психологии творчества // Вопросы психологии творчества. – Саратов, 1968. – С. 3-60.
18. Фашенко В. В. У глибинах людського буття. Етюди про психологізм літератури. – К. : Дніпро, 1981. – 279 с.

Н. КОЛОМІЄЦЬ

19. Шик Э. Г. Особенности психологизма повестей В. Астафьева // Проблемы психологизма в художественной литературе. – Томск: Изд-во Томского университета, 1980. – С. 26-43.